

БРАНКА ТОШИЋ
БРАНИСЛАВ СТОЈАНОВИЋ
РАДМИЛА МИЛЕТИЋ*

**ПОПУЛАЦИОНО-ФУНКЦИЈСКИ ПРОЦЕСИ
У НАСЕЉИМА И ЦЕНТРИМА:
ПРИМЕР ЕВРОРЕГИОНА “ДУНАВ ЗА 21. ВЕК” У СРБИЈИ**

Садржај: Рад садржи основне карактеристике насеља у делу еврорегиона “Дунав за XXI век” у источној Србији. Промене у насељима у Региону после Другог светског рата биле су веома интензивне и инициране су утицајима индустријализације и урбанизације. Један од резултата ових процеса је веома изражена депопулација, нарочито у овом делу Републике. Промене у околним насељима градова су биле слабе. Генерално, насеља и центри су на нижем ступњу развоја него у другим деловима Србије. Функцијска и територијална организација ових насеља, поред њиховог развоја, је битан фактор за остваривање интеграционих процеса подручја у ширем окружењу.

Кључне речи: насеља, промене, развој, проблеми, интеграција, еврорегион Дунав 21,

Abstract: This paper contains the main characteristics of the settlements in the part of Euroregion Danube XXI (East Serbia). The changes in the settlements of this region after the World War Two were very intensive and they have been happened by the industrialization and urbanization influence. One of the results of these processes was very expressive problem of depopulation, especially in this region of the Republic. The changes in the surrounding settlements of the cities were weekly. Generally, settlements and centers are on the lower development level than on the other territory of Republic. Functional and territorial organization of those settlements, beside their development, is an important factor for realization of integration processes of this region in the wider surroundings.

Key words: settlement, changes, development, problems, integration, Euroregion Danube XXI,

Увод

Процес трансграничне повезаности територија у земљама централне и источне Европе, познат под појмом – еврорегиони, указује на кооперацију и осећај припадности, с једне стране, а такође подстиче територије на локалном и регионалном нивоу да се повезују за опште добро, с друге стране. Еврорегиони се, дакле, формирају са циљем да се унапреде заједнички интереси као и животни стандард пограничног становништва суседних држава. Заједничка акција не заснива се само на економском развоју, него и на свим другим пољима која се тичу тог становништва,

* Др Бранка Тошић, научни сарадник, Географски институт “Јован Цвијић” САНУ, Београд
мр Бранислав Стојановић, истраживач-сарадник, Географски институт “Јован Цвијић” САНУ, Београд
мр Радмила Милетић, истраживач-сарадник, Географски институт “Јован Цвијић” САНУ, Београд.

као што су питања у области културе, здравства, образовања, инфраструктурних система или заштите животне средине. Поред тога, циљ постојања ових заједница је и да владе на државном нивоу, као и локална самоуправа, планирају свој развој по моделу који постоји на територији Европске уније.

Са циљем да се успостави међународна сарадња пограничних региона јужне Румуније, западне Бугарске и источне Србије основан је Еврорегион Дунав 21 на "заборављеном углу" Балкана, на иницијативу градоначелника Зајечара, Калафата и Видина 2. фебруара 2001. године у Видину¹.

Основни циљ Еврорегиона је да се уложе заједнички напори ради решавања најважнијих проблема са којима се суочава тај део Југоисточне Европе. Неке од активности везане су за економски развој и сарадњу, повезивање малих и средњих предузећа, развој и заштиту животне средине и др. Поред тога, циљ заједничких пројеката Еврорегиона је да се регулише узајамна трговина, да се спречи сива економија и да се спрече канали кријумчарења који постоје у овом троуглу Балкана. Асоцијација иницира и повезивање градова Видин и Калафат изградњом моста преко Дунава.

Скица 1. Еврорегион "Дунав за XXI век"

Скица је преузета из посебног издања: "Србија, еврорегиони и европске интеграције" аутора Марина Тодоровић, Бранка Тошић и Бранислав Стојановић, књ. 63, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, 2004.

Највећи део Еврорегиона Дунав 21 припада источној Србији (Скица 1). Еврорегион обухвата осам општина у Бугарској, осам у Србији и једну општину и шест комуна у Румунији. На том простору живи око 483.000 становника у 403 насеља. Србија учествује са око 58% у укупном становништву и са око 65% у укупном броју насеља Еврорегиона (Piies A. 2004). Скоро трећина становништва и насеља тог подручја припада Бугарској, а само 10% становништва и 3% насеља Еврорегиона – Румунији (Тодоровић М. и др. 2004). Периферни положај Еврорегиона у оквиру

¹ www.balkaninfo.com

матичних држава се у протеклом периоду испољио као веома неповољан, будући да су били отежани саобраћајни услови за интеграцију са осталим деловима држава. Ово својство подручја имало је битан утицај на оснивање региона, као територије за интензивирање развоја уз помоћ заједничке сарадње. Регион захтева огромну административну структуру за популацију од око пола милиона људи. Када буде комплетиран и кад буде заживео овај Еврорегион ће имати више шанси за помоћ из различитих фондова ЕУ за развој (PHARE, Interreg II, Interreg III).

Стање и промене у насељима Еврорегиона

Главна концепција будућег развоја Еврорегиона заснива се на локалној самоуправи у оквиру заједница насеља. Због тога сматрамо да је сегмент изучавања насеља и центара и њихове организације један од кључних фактора за развој овог подручја.

Овај ретко насељен регион у Србији има 263 насеља са 283.000 становника, (према попису 2002. године), што износи 3,8% укупне популације Србије и 8,1% њене територије (Табела 1). Мрежа насеља је два пута ређа, а густина насељености два пута нижа него што је просек за Србију. Просечно насеље (1077 становника) је, такође, ниже него у Србији.

Табела 1. – Основни подаци о Еврорегиону Дунав 21.

Општине/ окрузи	km ²	Број насеља	Број становника 2002	Насеља на 100 km ²	Становника на km ²	Просечан број стан. по насељу
Бољевац	827	20	15735	2,4	19	787
Бор	856	14	55735	1,6	65	3981
Кладово	630	23	23622	3,6	38	1027
Књажевац	1202	86	37015	7,1	31	430
Мајданпек	932	14	23471	1,5	25	1677
Неготин	1089	39	43551	3,5	40	1117
Сокобања	525	25	18407	4,7	35	736
Зајечар	1069	42	65837	3,9	62	1568
Регион у Србији	7130	263	283373	3,7	40	1077
% Региона		65.26	57.71			
% Србије	8.07	4.27	3.78			
Регион у Румунији	-	12	48709	-	-	4059
% Региона		2.98	10.09			
% Румуније			0.22			
Регион у Бугарској	-	128	150605	-	-	-
% Региона		31.76	31.20			
% Бугарске			1.94			
ДУНАВ 21	-	403	482687	-	-	-

Напомена: Подаци за Србију разматрани су без података за Косово и Метохију, а за Румунију и Бугарску недостају подаци у вези са површином територије и бројем насеља (део табеле преузет из посебног издања: "Србија, еврорегиони и европске интеграције", аутора: Марина Тодоровић, Бранка Тошић и Бранислав Стојановић, књ. 63, Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, 2004).

Окосницу мреже насеља чине најмања насеља, испод 500 становника којих има 61%. Већа насеља, са преко 2000 становника, имају учешће од 5,3%. Процес опадања броја становника у насељима српског дела региона одвијао се у 98% насеља после Другог светског рата. Депопулација је нарочито била изражена у периоду 1991-2002.

година и довела је до дуплирања насеља до 500 становника. Истовремено број насеља са више од 2000 становника су смањена. Популациони раст је забележен само у општинским центрима, у већим туристичким центрима или у насељима са повољнијим саобраћајним положајем.

Геоморфолошке карактеристике терена, историјски и економски услови утицали су на тип насеља, њихову густину и густину насељености. Морфолошке карактеристике биле су један од битних фактора за формирање насеља. Највећа густина насељености је у долини Тимока у источном делу региона. Велики број општина, не рачунајући и општинска средишта, имао је у другој половини прошлог века само 25 до 50 становника по km^2 , а мање од 25 становника по km^2 у 2002. години.

Сеоска насеља припадају збијеном типу насеља која имају кружни или неправилан облик са спонтаним развојем (Цвијић Ј. 1987). Куће у већини насеља налажу једна на другу дуж кривудавих улица. Сеоска насеља на важнијим саобраћајним правцима изгубила су овај изглед и постала су линијска насеља са великим стамбеним објектима.

Према структури делатности скоро 50% активног становништва припада примарном сектору. Становништво у производним активностима имају веће учешће од услужних. У последњих тридесет година прошлог века деаграризација је била веома јака и износила је више од 20%. У свим општинама промене су се одвијале у истом правцу – ка порасту неаграрних делатности, али интензитет тих промена био је различит. Интензивнија деаграризација била је у развијенијим општинама, односно у центрима са већим општинским центрима. Само петина насеља има мање од половине становништва у примерним делатностима, а њихов највећи број је са више од 25% аграрне популације.

Центри

Процеси индустријализације и урбанизације условили су концентрацију становништва и агломерацију активности у центрима подручја, који као центри раста или развоја су проузроковали развој у околним насељима.

Прогресиван развој региона и његова просторно-функцијска структура била је на ниском нивоу шездесетих година. До краја века ови центри имали су значајан степен промена. Општински центри су се у просеку удвостручили а карактерише их изразита величинска поларизација (једни од њих имају само неколико хиљада становника, а други – Бор и Зајечар, по 40.000 становника). Последњи пописни период, 1991-2002. година показао је депопулацију чак и у центрима (Табела 2), која је последица негативног природног прираштаја.

Табела 2 – Популациони процеси у општинским центрима

Центри	Број становника		
	1961.	2002.	2002/1991.
Бољевац	1400	3771	99,7
Бор	18816	39403	97,7
Кладово	2683	9111	98,2
Књажевац	7448	19309	99,1
Мајданпек	3746	10004	85,4
Неготин	8635	17762	105,8
Сокобања	4227	8303	100,6
Зајечар	18690	39676	101,3
Укупно	65645	147339	99,0

Почетком шездесетих година, само неколико ових центара имало је виши ниво функцијске структуре. Деаграризациони процес до краја двадесетог века одвијао се са различитим интензитетом и са малим променама у центрима, будући да се већина промена остварила половином двадесетог века. Смер промена био је, такође, различит – у једним центрима са претежним растом учешћа становништва у производним, а у другим, са порастом у услужним делатностима.

Седам центара су градови – сви општински центри изузев Бољевца (четири су били градови и шездесетих година – Бор, Зајечар, Неготин и Кладово)². Концентрација и структура активног становништва достигла је висок ниво у тим центрима, што је условило да они постану полови развоја у мрежи насеља у региону. Ефекти ових промена огледали су се у концентрацији становништва, порасту дневних миграната, формирању и јачању секундарних прозводних полова, као и у популационим, функцијским и морфолошким променама у околним насељима.

Иако овај регион има изражене геопотенцијале за постанак већих насеља, географско-саобраћајни положај и морфолошке карактеристике утицали су на нижи ниво развијености мреже центара, као и на нижи ниво развојних промена у околним насељима у поређењу са већим делом територије Србије. Центри су претежно лоцирани на стедишту речних долина и важнијих саобраћајних праваца, на локалитетима који су били атрактивни и у Римском периоду (Савић О. 1977).

Градови српског дела Еврорегиона припадају другом стадијуму развоја и трансформације околних насеља (Неготин и Сокобања), или су у прелазној фази ка трећем стадијуму (пет градова – Бор, Зајечар, Књажевац, Мајданпек, Кладово). Основа система насеља укључује градове средње величине са различитом структуром активности са приличним нивоом концентрације и са карактеристикама полова развоја (Вељковић А. 1991., Вељковић А. и др. 1995). Око градова су насеља са интензивном депопулацијом, која је резултат поларизације у градовима, и са слабијим променама у структури делатности. У нижој развојној фази трећег стадијума центар у систему средњих градова припада изразито неаграрном типу насеља, са мање од 10% аграрног становништва и са карактеристикама пола развоја. У мрежи руралних насеља постоји неколико насеља са мешовитим типом.

Тенденције у развојном процесу насеља и центара

Тенденције у спонтаном процесу и јакој диференцијацији на подручју Еврорегиона Дунав 21 ће се манифестовати у различитом смеру и интензитету промена у броју активног становништва ових насеља.

Главне тенденције популационих промена региона рефлектоваће се и даље на процесу депопулације, која ће временом захватити све већи број насеља, и на процесу пресељавања становништва ка општинским центрима или ка њиховим околним насељима. Процес деаграризације ће се смиривати са тежњом ка успостављањем уравнотеженог односа између производних и услужних делатности. Водећи и најдинамичнији делови у мрежи насеља биће средишта општина, а њихове гравитационе зоне тежиће изједначавању са административним границама. Све уочљивије ће бити спонтано концентрисање становништва у насељима уз саобраћајне правце који ће представљати окосницу појаса урбанизације на овом подручју.

Основу концепције будућег развоја и организације мреже насеља у оквиру општина чиниле би заједнице насеља. Одређена насеља са најповољнијим положајем,

² Видети општирије у: “Градови – центри развоја у мрежи насеља”, Посебна издања Географског института “Јован Цвијић” САНУ, књ. 44, 1995, аутора: А. Вељковић, Р. Јовановић, Б. Тошић

развојним потенцијалом, опремљеношћу објектима јавних служби, вишим нивоом централитета, тенденцијама у развоју, традицијом и др. имаће улогу центра.

У складу са замишљеним концептом будућег развоја мреже насеља и центара требало би да се формирају систем и подсистеми насеља различитог хијерархијског нивоа. Највећи број насеља на овом простору представљају елементе јединственог система насеља чије би средиште био двојни центар Зајечар-Бор (Циклушевић Д. 1998). Део функција регионалних центара преузимају на себе Неготин и Књажевац који су и Просторним планом Републике Србије (1996) добили улоге субрегионалних центара.

Са друге стране границе на далеко мањој територији румунског и бугарског дела Еврорегиона нису се, изузев Видина, развили значајнији урбани центри.

У наредном периоду, са вероватним уласком Румуније и Бугарске у Европску унију у 2007. години граница ЕУ ће пресецати овај регион. У том периоду је веома важна улога Еврорегиона Дунав 21, јер би то подручје требало да иницира даљу сарадњу, да ублажи нову баријеру коју неминовно поставља спољна граница ЕУ, како се не би запоставио српски део региона.

Једно од ангажовања српске стране у интеграционим процесима нашег подручја у Еврорегиону односи се на територијалну организацију по европским принципима. Оваква организација је ефикасан инструмент за уравнотежење развоја свих једница у хијерархији територијалне организације, као и за одрживи развој и уређење не само пограничне, него и укупне територије државе. Основа за нову територијалну поделу је поменути систем заједница насеља и центара која се заснива на функцијском гравитационом принципу. Овако комплексно спроведен модел не прети сецесијом, него повећава кохерентност државе, а могућност пограничне интеграције се омогућава истовременом применом децентрализације и централизације, што подразумева и давање веће надлежности локалној самоуправи у центрима и заједницама насеља (Стојков Б. 2003; Стојков Б, Тошић Б. 2003). Ради ефикаснијег управљања сви нивои требало би да полажу право на аутономију, чији носиоци треба да буду грађани у новоформираним општинама, као најнижим јединицама у територијалној организацији.

Закључак

Мрежа насеља и центара Еврорегиона Дунав 21 развијала се претежно спонтано, а потенцијали геопростора нису оптимално искоришћени. Мрежа насеља има пригранични положај и периферни статус у систему насеља Србије и одликује се неразвијеним залеђем и слабом развијеношћу веза са суседним или ширим подручјима. Основа конфигурације насеља формирана је у XIX веку (Којић Б, 1970) од када је претрпела мале промене, док је мрежа градова, настала под утицајем саобраћајних фактора, развоја трговине и занатства, доживљавала нагле промене развојем рударско-индустријских центара.

Источна зона овог подручја, долина Тимока и Дунава, низијски простори којима пролазе главни саобраћајни потези, има у односу на западну, претежно брдско-планинску зону, боље природне потенцијале који су значајни у погледу могућности интеграције простора, концентрације и агломирања активности и популације, односно развоја насеља и центара, па се највећи број насеља и са највећом густином насељености налази у овој, нижој зони територије. Предности положаја на Дунаву за многа насеља нису искоришћене, што је допринело успоренијем њиховом развоју, али су се развила насеља (Бор и Мајданпек) под утицајем друштвено-економских фактора (рударство и обојена маталургија) иако се налазе на теренима мање погодним за

насељавање. Промене у економским условима довеле су, међутим, до стагнације ових градова.

Генерално гледано, насеља и центри овог подручја су недовољно развијени, јер њихову основу чине уситњена аграрна насеља која се одликују интензивном депопулацијом, слабом опремљеношћу привредним објектима, објектима јавних служби и комуналном инфраструктуром. Издвојени центри имају незадовољавајући ниво деаграризације, концентрације, индустријализације и урбанизације и умерене промене у трансформацији околних насеља градова.

Процеси у мрежи насеља и центара одвијају се углавном стихијно, плански су слабо контролисани, тако да се током времена нагомилавају многи развојни проблеми. Један од њих су два потпуна супротна смера промена у мрежи насеља: све слабији раст малог броја урбаних центара са повећањем комуналних проблема у њима с једне, и стагнација или регресија развоја у великом броју насеља праћена депопулацијом, с друге стране. Планским усмеравањем развоја насеља и центара део постојећих проблема биће превазиђен.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Вељковић А. (1991): **Градови – центри развоја у мрежи насеља Средишње Србије**. Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" САНУ, књ. 43, Београд (стр. 161-195).
- Вељковић А, Јовановић Б. Р, Тошић Б. (1995): **Градови Србије - центри развоја у мрежи насеља**. Посебна издања Географског института "Јован Цвијић", САНУ, књ. 44, Београд.
- Pies A. (2004): **Romania Euroregiuni**. Editura Universitatii din Oradea, Oradea
- Којић Б. (1970): **Варошице у Србији XIX века**, ИАУС, Грађевинска књига, Београд.
- Савић О. (1977): **Градови и мања средишта источне Србије**. Посебна издања Географског института "Јован Цвијић", САНУ, књ. 27, Београд.
- Стојков Б. (2003): **Регионализација као основа регионалног развоја Србије**. Регионално развојна проблематика Босне и Херцеговине и суседних земаља у процесу приближавања Европској унији, Универзитет у Тузли, ПМФ, Одсек за географију, Тузла.
- Стојков Б., Тошић Б. (2003) - **Београд и његов регион – могућност нове територијалне интеграције**. Београд и његов регион, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд (стр. 1-21).
- Тодоровић М, Тошић Б. и Стојановић Б. (2004): **Србија, еврорегиони и европске интеграције**. Посебна издања Географског института "Јован Цвијић", САНУ, књ. 63, Београд
- Цвијић Ј. (1987): **Балканско полуострво**. Сабрана дела, књ. 2, САНУ, НИРО Квићевне новине, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Циклушевић Д. (1998): **Мрежа урбаних центара Тимочке крајине - стање и могући правци развоја**, магистарска теза, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Просторни план Републике Србије** (1996), Службени гласник, Београд.
- СЗС (2003): **Активно становништво према делатностима 2002. године**, подаци за општине и насеља, Савезни завод за статистику, Београд.
- СЗС (2003): **Попис 2002; Подаци по насељима и општинама**. Савезни завод за статистику, Београд.
- РЗС (2003) – **Општине у Републици Србији 2002. - статистички подаци**. Републички завод за статистику Србије, Београд.
- www.balkaninfo.com

BRANKA TOŠIĆ
BRANISLAV STOJANOVIĆ
RADMILA MILETIĆ

S u m m a r y

**POPULATION-FUNCTIONAL PROCESSES IN SETTLEMENTS AND CENTERS:
THE CASE STUDY OF EUROREGION »DANUBE FOR XXI CENTURY« IN SERBIA**

The network of settlements and centres in serbian part of Euroregion Danube XXI has developed predominantly spontaneously with unoptimum usage of geopotentials. Settlements have a bordering position and a peripheral status in the settlements of Serbia. This region is distinguishing with undeveloped background and with weak developed connections with near and greater distance areas. The main configuration of settlements network was formed in the nineteen century, since it's a slightly changed. The centers network, formed by the traffic factors, trade and handicraft development, had a intensive changes by the mining-industrial centers.

The east zone of this region, around Timoc and Danube rivers, has, in relation on west mountain part, better natural potentials for concentration population and activities, so the greater number of settlements and density of population are in the east, bordering zone. The position advantages around Danube were unutilized for many settlements, so they are less developed. Centers Bor and Majdanpek had a powerful development by the influenced of economy factors (mining and metallurgy), even if this two towns are on the terrains less suitable for settling.

In the average, settlements and centers of this regions are less developed, since their base are agrarian settlements with intensive depopulation, lower level of economy and service equipment and public infrastructure. Defined centers have unsatisfied level of deagrarization, concentration, industrialization and urbanization and moderate changes in transformation of neighboring settlements.

Processes in the settlements and centers are predominantly uncontrolled, so in course of time many problems are cumulated. One of them is two quite different directions in the settlements changes: more weaker growth a few number of urban centers with increasing of infrastructural problems, on one hand, and stagnation and regression of development, followed by depopulation in the greater number of settlements, on the other hand. Using planned action in developing settlements and centers, a part of these problems could be transcended.

Defined all population problems in settlements in Serbia as well as in the whole Euroregion is a one of the methods for overcoming all problems on this territory. Beside it is better way to more successful transregional cooperation.